

## POEMADA FORMA DƏYİŞİMİ: DRAMATİK VƏ LİRİK-DRAMATİK POEMANIN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

**Giriş.** Poema janr olaraq şairin duyğu və düşüncələri, özünün də iştirak etdiyi həyat hadisələri, oxucusuna nəql etmək istədiyi fikirlər tipik şeir çərçivəsinə sığmadıqda, daha geniş fikir meydanına ehtiyac duyduqda, yalnız duyğu və düşüncələri ifadə etmək deyil də hadisə, əhvalat haqqında geniş məlumat vermək istədikdə meydana çıxır. Poema həyatda baş verən mürəkkəb hadisələrin, müxtəlif insanların taleyinin və dövrünün reallıqlarının genişmiqyaslı təsviridir. Ədəbiyyatın qədim və inkişaf etmiş janrlarından olan poema əsasən epik, lirik və dramatik olmaqla üç növdə təsnif edilir. Poemanın növlərinin bir sıra ümumi xüsusiyyətləri vardır: mövzusu müəyyən bir dövrü əhatə edir, müəllifin mülahizələri onun tipik nümayəndəsi olan bir obrazın həyatındakı əlamətdar hadisələr haqqında hekayə şəklində oxucuya verilir və ya öz münasibətinin təsviri şəklində olur, poemalar didaktik mesajla xarakterizə olunur, çünki onlar birbaşa və ya dolayısı ilə ictimai idealları qiymətləndirir.

Ədəbiyyatın inkişafına təsir göstərən ənənələrin sintezi bütün zamanlarda müşahidə olunur. Ədəbi nümunələr göstərir ki, bu sintez həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından dəyişikliklərə səbəb olur. Dialektik vəhdət təşkil edən dünya klassiklərinin ən yaxşı ənənələrini miras alan müasir poema, elastikliyinə görə klassik modelindən ayrılır, dövrün tarixi inkişafının dönüş nöqtələrində, müəyyən şərtlərdə ədəbi növlərlə bir-birinə yaxınlaşır. V.Belinski yazır: “Bir epik əsər öz formasında dramatik bir xarakter ilə seçilir və əksinə... bir eposda bir dram olduğu kimi, bir dramda da bir epos var” [1, s. 314].

Dramatik poemanın öyrənilməsi onun aparıcılıq təşkil etdiyi XVIII-XIX əsrlərdə Avropa ədəbiyyatında inkişafına nəzərə salmaqla mümkündür. İlk dəfə dramatik poema terminini ingilis variantında XVII əsrdə D.Milton ("Döyüşçü Samson") tərəfindən istifadə edilmişdir. Bu əsər növü daha sonra G.Lessingin, F. Şillerin yaradıcılığında geniş yayılmışdır. Termin əxlaqi və fəlsəfi problemlərin üstünlük təşkil etdiyi dramatik əsərləri müəyyən etmək üçün istifadə edilmişdir.

Avropa ədəbiyyatında dramatik poema terminin aktuallaşması romantizmin yaranması ilə əlaqədardır. Bu janr forması inqilabi romantiklərin əsərlərində geniş populyarlıq qazanmışdır. Romantiklər bəşəriyyətin taleyinə və kainat qanunlarına, eləcə də insan həyatının dönüş nöqtələrinə, personajların daxili həyatı ziddiyyətlərinə çox diqqət yetirmiş, mühüm ictimai-siyasi məsələləri həll etmək üçün dramatik poemalar yazmışlar. Dramatizimdən istifadə edərək şairlər cəmiyyətdə baş verən münaqişələrə münasibətlərini bildirməyə çalışmışlar.

Avropa ədəbiyyatında maarifçilik dövrünün nümayəndələri dramatik janrların inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmişlər. XX əsrin sonlarına doğru dramatik poemanın intensiv inkişafı, yüksək dramatik başlanğıca ehtiyac olmasını ədəbiyyatda və həyatda psixologizmə meylin nəticəsi olaraq qeyd etmək mümkündür.

Məzmununun bütün mürəkkəbliyinə baxmayaraq, müəllifin fikirlərini ehtiva edən əsas monoloqu saxlayan lirik-epik poema ilə müqayisədə, dramatik poemada ideoloji və emosional yüklə, müəllifin düşüncəsi gərginlikdən çıxarılır, fikir və xarakterlərin toqquşması nəticəsində yaranır. Dramatik forma şairlərə daxili mübahisəsini müxtəlif xarakterlərin dialoqunda obyektivləşdirmək imkanı verir. Bu poema növü ilə dram janrları arasındakı əsas fərq, fəlsəfi problemlərin hadisəçilikdən və personajların təsvirindən üstün olmasıdır.

Dramatik poema ictimai şüurun aktiv inkişafı dövrü ilə əlaqədar ədəbiyyatda həyatın gərgin dövrlərində özünü hiss etdirən janrdır. Bu tip poemaların kompozisiya quruluşunun və obrazlarının sistematikasının xüsusiyyətlərini dövrün dərin ictimai-fəlsəfi problemlərini ifadə etmək istəyi müəyyən edir. Fikir qarşıdurmasına əsaslanan konfliktin tələb olunması, dialoq forması, burada janr əmələ gətirən funksiyanın monoloqlara verilməsi, bir problemə və ya bir qəhrəmana diqqət yetirilməsi, remarkanın xüsusi quruluş funksiyasının xarakterikliyi dramatik poemanın özünəməxsus tipoloji xüsusiyyətləridir. Dramatik poemalar adətən məzmun baxımından xalqın həyatındakı ictimai və tarixi məqamları əks etdirir. Eyni zamanda, bəzi dramatik poemalarda ictimai şüur məsələlərinə diqqət yetirilir və münaqişə fərqli dünyagörüşləri arasında kəskin bir qarşıdurma olaraq meydana qoyulur.

Dramatik poema dialoq forması ilə xarakterizə olduğundan bu xüsusiyyət bəzi tədqiqatçılara onu dramla əlaqələndirmək üçün əsas verir. Ancaq bununla belə əksər nəzəriyyəçilər dramatik poemada epik prinsipin üstünlüyünü görürlər. N.Qulyayevin fikrincə, “dramatik poema eposla dram arasındakı sərhəddə yerləşir” [5, s. 126]. A.Jakov isə öz tədqiqatında dramatik poemanın lirik növə aid olduğunu göstərir, "dramatik poemada lirik və ya lirik-epik prinsip dramatikdən üstündür" [4, s. 10]. Dramatik poemanı sintetik bir janr olaraq poemanın hər üç növlə bağlılığı fikrini belaruslu tədqiqatçı O.Xoroško əsaslandırır: “Dramatik poema, poeziyanın kökündə dramatik və lirik-epik başlanğıcı sintez edən xüsusi, spesifik və qarışıq formasıdır ki, onu şairin qələmə aldığı epos hesab etmək olar” [3, s. 107].

Göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dramatik poemanın janr xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdə çətinlik çəkmək onun ümumi mənsubiyyətinin üçlü təbiəti ilə bağlıdır. Poemada epik xarakterin üstünlük təşkil etməsi lirik başlanğıcı istisna etmir. Həm də dramatik poemada tədqiqatçılar dramın elementlərini qeyd edirlər. Poemanın tipoloji müxtəlifliyinin formalaşması ədəbiyyatın hər üç növünün (epik, lirik və dramatik) yaxınlaşması şəraitində baş verir.

<sup>46</sup> AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı. [ismayilliytac94@gmail.com](mailto:ismayilliytac94@gmail.com)

C.Bayronun Şərq poemalarına daxil olan “Gavur”, “Abidos gəlini”, “Korifin mühasirəsi”, “Şilyon məhbusu”, “Mazepa”da süjet dramatik hadisələr üzərində qurulub. Onun “Şilyon məhbusu” poemasının poetik quruluşu monoloqa əsaslanır. Poemanın mərkəzində lirik poemada olduğu kimi, şairin sözlərinin ifadəçisi olan bir qəhrəman var. Təsvir olunan hadisələrin fonu birinci fəsildə verilmişdir. Qəhrəman monoloqunda iki qardaşı ilə birlikdə həbs olunmasından, qardaşlarının ölümündən, azadlığa çıxmasından bəhs edir. Məhkumun tərəfindən məzmunun təfərrüatlarını təqdim edən süjetin inkişafı, əsirlikdən azad həyata canatması, onun ruhi iztirabları digər fəsillərdə cəmləşdirir. Poema monoloq xarakterlərin ziddiyyəti üzərində deyil, fikirlərin toqquşması üzərində qurulduğunda spesifikliyi ilə seçilir. Daxili qarşıdurmalar yaşayan qəhrəmanın monoloqu humanist, demokratik ideyaları təbliğ edir. Şairin öz fikirlərinin sözcüsü olan qəhrəmanın, fərdin azadlığını müdafiə edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında da dramatik elementlər, monoloq və dialoqlar, güclü dramatism əsasında qurulan poemalar qələmə alınmışdır. Abdulla Şaiqin “Şair, şeir pərisi və şəhərli”, Səməd Vurğunun “Hürmüz və Əhrimən”, Bəxtiyar Vahabzadənin “Yollar-oğullar” və s. dramatik poemaları qeyd edə bilərik. Abdulla Şaiqin “Şair, şeir pərisi və şəhərli” poemasında cəmiyyətin, cəmiyyətdə baş verən hadisələrin sənətkara təsiri işıqlandırılır. Remarkadan sonra poema cahanın dərdlərindən tənqə gələn şairin monoloqu ilə başlayır, şair, şeir pərisi və Şəhərlinin dialoqu ilə davam edir. Həqiqəti söyləmək imkanı olmayan, hücumlara məruz qalan şair iki qütblə qarşı-qarşıya qalır, bir tərəfdə onu bir tərəfdə qəzəl, nəgmə yazmağa sövq edən şeir pərisi, digər tərəfdə isə bunların xalqa fayda verməyəcəyini söyləyən, şairi vətənə xidmət etməyə, fədakarlığa, millətin çəkdiyi zülmələri aləmə car çəkməyə səsləyən şəhərli dayanır. Şair, şeir pərisi və Şəhərli arasında davam edən mükəllimə A.Səhhət fikirlərinin ifadəçisinə çevrilir. Dramatik növ üçün səciyyəvi olan monoloq, dialoq və remarkalardan ibarət olan poemada təsvirçiliyi qəhrəmanların hiss və duyğularının, düşüncələrinin ön plana çəkilməsi əvəz edir.

Poema növlərarası əlaqələrin nəticəsidir, buna görə də terminoloji xüsusiyyətlərinə görə sənət növlərinin sintez prosesi gözdə tutulmalıdır. Lirik süjetin fraqmentləri ziddiyyətli bir süjetə yapılandırılır və ya dramatik növün üsullarını mənimsəyərək polifonik bir başlanğıc əldə edir. Poemanı növlərarası sintez səviyyələrində ideal axtarışının bədii əks olunması olan böyük bir poetik forma adlandırmaq olar.

Poema inkişaf edərkən əsas xüsusiyyətlərini saxlamaqla, çox vaxt onu zənginləşdirən, təkmilləşdirən ümumi və janr quruluşlarının yerdəyişməsinə, interpentrasiasına imkan verir. Lirik-epik növdə epik və lirikə xas xarakterik xüsusiyyətlərin olması nəsilərarası qarşılıqlı əlaqəni göstərir. Lirikizm və dram arasındakı bu cür qarşılıqlı əlaqə lirik-dramatik poemada öz əksini tapır. Bədii meyllərin inkişafı, yeni janr və struktur-üslub xüsusiyyətləri, ümumiləşdirmə, problemliliyin artması, lirik planın epik planla birləşməsi ilə xarakterizə olunur ki, bu da lirik-dramatik poemaların inkişafına səbəb olur. Bu tipli poemada müəllifin varlığı mövzunun açılmasının lirik-dramatik xarakterində təzahür edir. Şairin həyat və zaman haqqında düşüncələrinin əsas motivi qəhrəmanın taleyi və ya tarixi hadisədir.

Münaqişənin komplikasiyası və bədii problemlərinin artması ilə poemada müəllif daxili təcrübəsinin bir eskizini təqdim etməyə çalışır. Bədii həqiqətə nail olmaq üçün monoloq, dialoq istifadə olunur.

Məmməd Arazın “Mən də insan oldum” və “Qayalara yazılan səs” lirik-dramatik poemalarında sənət həyat bağlılığı, sənətkar və zaman məsələləri işıqlandırılır. “Mən də insan oldum” poeması şairin böyük ehtiram bəslədiyi, Azərbaycan satirik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Mirzə Ələkbər Sabirə həsr olunmuşdur. Şair həyat həqiqətlərinə birbaşa öz humanist münasibətini bildirmiş, konkret hadisələrin xarakterik əlamətlərini əks etdirməyə çalışmış, insanın mənəvi aləmi, ictimai həyatdakı rolu, əməyə münasibəti onu düşündürmüşdür. “Mən də insan oldum” poemasında Sabir poeziyasında böyük sevgi ilə haqqında danışılan zəhmətkeş, kiçik insanın böyük həqiqətləri öz əksini tapmışdır. Şair ictimai-siyasi məsələləri, müəyyən bir zaman kəsiyində baş verən hadisələrə münasibətini ifadə etmək üçün dramatik elementləri poemaya daxil etmişdir. Bir fəhlənin monoloqundan bədii vasitə kimi istifadə edərək insanın zəhmətkeşliyini, mübarizliyini təsvir etmişdir:

İnsan sayılmayan insana bir bax,

Alıb-tərs üzünə çevirdim yeri.

Yaşamaq, yaşatmaq, sevmək, yaratmaq

Danışmaq haqqımı qaytardım geri [6, s. 166].

Sabir poeziyasında sənətinin qüdrəti ilə istismara məruz qalan fəhlənin hünərini, mübarizəsini ifadə etmişdir. “Məmməd Arazın qələbəsi isə bundadır ki, o Sabir sənətinin bu döyüşkən ruhunu poemada bir fəhlənin simasında bacarıqla motivləşdirmişdir” [2, s. 254]. Poemaya dramatik başlanğıcın təsiri, dramatik müxtəlifliyinin bədii imkanlarının zənginləşməsinə, qeyri-ənənəvi üsulların tətbiq edilməsinə – assosiasiyaların, daxili nitqin, mətnin monoloq, dialoq quruluşuna səbəb olur.

**Nəticə.** Apardığımız tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlirik ki, digər ədəbi janrlar kimi poema tarixi zamana uyğun olaraq müəyyən, şərtləndirilmiş formalarda inkişaf edir. Bununla belə, poema termini bir çox tərifinə və müxtəlif şərhələrinə səbəb olan digər janrların xüsusiyyətlərini sintez edir, çox çətinlik çəkmədən ədəbiyyatın bu və başqa bir ədəbi növündə özünə yer tapır. Ona görə də janrın inkişafı zamanı onun təsiri daha da mürəkkəbləşir. Poemanın ədəbi növlərlə qarşılıqlı əlaqəsi poetik şüurun ifadə formalarıdır. Obyektiv tarixi proseslər təbii olaraq janrın inkişaf modellərinə təsir edir, yeni ictimai münasibətlər formalaşdıqca poema yeni forma ilə zənginləşir. Homogen bir janr olmayan poemada janr quruluşlarının qarışığı, interperetasiası müşahidə olunur. Beləliklə, dramatik poema kimi bir növün formalaşması, dram elementlərinin poemaya daxil edilməsi, dramatik janrların - süjet, konflikt, personaj xüsusiyyətləri, məzmunu ilə kəsişdiyi

zaman, ədəbi janrların yaxınlaşması şəraitində baş verir. Poemada teatr formasının xarici əlamətləri yer alır: mətn dialoqlara, monoloqlara bölünür. Eyni zamanda bu janr lirik və dramatik növlərin müxtəlif elementlərinin qarışmasını şərtləndirir. Liriklə dram arasındakı qarşılıqlı əlaqə nəticəsində lirik-dramatik poema meydana çıxır. Lirik-dramatik poema kimi variantlar və dəyişikliklər ənənəvi poemanın sərhədlərini getdikcə genişləndirir.

### **İstifadə olunmuş ədəbiyyat**

1. Белинский В. Собрание сочинений. В 9-ти томах. Т. 3. Москва: Художественная литература, 1978, 614 с.
2. Xəlilov Q. Həyat və idrak. Bakı: Yazıçı, 1980, 361 s.
3. Хорошко Г. Драматическая поэма как жанр литературы (теоретический аспект). Ученые записки УО ВГУ им. П.Манирова. т. 4. Витебск, 2005, 100-110 с.
4. Жаков А. Современная советская поэма. Минск: БГУ, 1981, 176 с.
5. Гуляев Н. Теория литературы. Москва: Высшая школа, 1985, 271 с.
6. Məmməd A. Aylanm, illərim. Bakı: Yazıçı, 1979, 224 s.

**Açar sözlər:** poema, dramatik poema, lirik-dramatik poema, monoloq, dialoq

**Key words:** poem, dramatic poem, lyric-dramatic poem, monologue, dialogue

**Ключевые слова:** поэма, драматическая поэма, лирико-драматическая поэма, монолог, диалог

### **Xülasə**

Məqalədə ədəbiyyatın qədim və inkişaf etmiş janrlarından olan poemada müxtəlif zaman kəsiyində tarixi dəyişikliklərlə bağlı olaraq klassik modelindən ayrılaraq ədəbi növlərlə yaxınlaşması nəticəsində forma dəyişiminin müşahidə olunması araşdırılır. Poema janrında ədəbi növlərin sintezi kəmiyyət və keyfiyyət baxımından dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Dramatik poemada şairlər mühüm ictimai-siyasi məsələlərin, obrazların daxili dünyasının əksinə xüsusi önəm verirlər. Bu növə xas olan dramatikliklə şairlər cəmiyyət hadisələrinə öz münasibətlərini ifadə edirlər. Dramatik poema ilə dram janrları arasındakı əsas fərq odur ki, fəlsəfi problemlər obraz və hadisələrin təsvirindən üstün olur. Poema janrının dramatik və lirik-dramatik növünün səciyyəvi xüsusiyyətləri C. Bayronun Şərq poemalarına daxil olan "Şilyon məhbusu", Abdulla Şaiqin "Şair, şeir pərisi və şəhəri", Məmməd Arazın "Mən də insan oldum" poemalarına əsasən araşdırmaya cəlb olunur. Dramatik növün elementləri, konfliktin olması, personaj xüsusiyyətləri, remarkalar, mətnin dialoq forması, janrı formalaşdıran funksiyanın monoloqlara verilməsi dramatik poemanın əsas tipoloji xüsusiyyətlərini təşkil edir. Assosiasiyalar, daxili nitq, monoloq və dialoq quruluşu lirik-dramatik poemanın səciyyəvi əlamətlərindəndir.

## **FORM CHANGE IN POEM: DRAMATIC AND LYRIC-DRAMATIC POEM GENREAL FEATURES**

### **Summary**

The article examines the observation of the change of form in the poem, one of the oldest and most developed genres of literature, as a result of its convergence with the literary model, separated from the classical model in connection with historical changes at different times. The synthesis of literary genres in the genre of poetry leads to changes in terms of quantity and quality. In the dramatic poem, poets pay special attention to important socio-political issues, as opposed to the inner world of images. With this kind of drama, poets express their attitude to social events. The main difference between a dramatic poem and a drama genre is that philosophical problems take precedence over images and descriptions of events. Characteristic features of the dramatic and lyrical-dramatic type of the poem genre are involved in the research based on J. Byron's poems "Prisoner of Chile", Abdulla Shaig's "Poet, fairy and urban", Mammad Araz's "I also became a man". Elements of the dramatic type, the presence of conflict, character traits, remarks, the form of dialogue of the text, the transfer of the genre-forming function to monologues are the main typological features of the dramatic poem. Associations, internal speech, monologue and dialogue structure are the characteristic features of a lyrical-dramatic poem.

## **ИЗМЕНЕНИЕ ФОРМЫ В ПОЭМЕ: ДРАМАТИЧЕСКАЯ И ЛИРИКО-ДРАМАТИЧЕСКАЯ ПОЭМА. ОБЩИЕ ОСОБЕННОСТИ**

### **Резюме**

В статье рассматривается наблюдение за изменением формы в стихотворении, одном из древнейших и наиболее развитых жанров литературы, в результате его сближения с литературной моделью, отделившейся от классической модели в связи с историческими изменениями в разное время. Синтез литературных жанров в жанре поэзии приводит к количественным и качественным изменениям. В драматической поэме поэты уделяют особое внимание важным общественно-политическим вопросам, а не внутреннему миру образов. С помощью такого рода драмы поэты выражают свое отношение к общественным событиям. Основное отличие драматической поэмы от драматического жанра состоит в том, что философские проблемы преобладают над образами и описаниями событий. Характерные черты драматического и лирико-драматического типа жанра поэмы исследуются на материале поэм Дж. Байрона «Узник Чили», Абдуллы Шаига «Поэт, сказочный и городской», Маameda Араза «Я тоже стал человеком». Элементы драматического жанра, наличие конфликта, черты характера, ремарки, форма диалогичности текста, передача жанрообразующей функции монологам являются основными типологическими признаками драматической поэмы. Ассоциации, внутренняя речь, монологическая и диалогическая структура – характерные черты лирико-драматической поэмы.

**Rəyçi:** filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Mehman Həsənlı